

KUTSAL BİR YİYECEK OLARAK HELVANIN RİTÜELLERDEKİ İŞLEVLERİ: İSTANBUL'DAKİ CÂFERÎLER VE UŞŞÂKÎLER^{*,**}

Evrin ULUSAN ÖZTÜRKMEN^{***}

Zehra HAMARAT^{****}

Giriş

İnsanlar günlük pratiklerini, ilişkilerini ve stratejik kimliklerini “haklı çıkarmak” için bilgi, kavram ve değer gibi soyut kültürel kategorilere başvururlar.¹ Soyut olan bu kategoriler çoğu zaman nesneler üzerinden somutlaştırılır. Toplumsal kültürün önemli somutlayıcı nesnelerinden olan yiyecek türleri ise bir yandan insanoğlunun temel ihtiyaçlarından biri olan

* Bu çalışmanın ortaya çıkmasında kaynak kişilerin çok büyük emekleri bulunmaktadır, verdiği bilgiler dolayısıyla hepsine minnettarız. Ayrıca bazı kaynak kişilere ulaşmada ve Mehdiye Camisindeki “aşura” programına katılmamız noktasında yardımcı olan Merve Akbaba ve ailesine, Uşşâki Vakfı’nın bizleri çok iyi karşılayıp bilgiler veren, sorularımızı cevaplama nezaketinde bulunan görevlilerine; Helvacı Ana türbesinin varlığından bizi haberdar eden ve kaynak kişilere ulaşmamızı sağlayan öğrencilerimiz Esmâ Çelik ve Mahir Erdem Say’a çalışmadaki önemli katkılarından dolayı teşekkür ederiz. Şunu da belirtmek gerekir ki verilen bilgilerin hassasiyeti dolayısıyla ve kendilerinin de istekleri neticesinde kaynak kişilerin isimleri bu çalışmada paylaşılmamıştır.

** Bu yayın, Marmara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyon Başkanlığı tarafından SOS-A-100.615.0296 numaralı proje olarak desteklenmiştir.

*** Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, evrimu@gmail.com

**** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, zehra.hamarat@istanbul.edu.tr

1 Jenny B. White, “Türkiye’nin Kent Antropolojisi”, *Sınırlar, İmajlar ve Kültürler: Antropolojik Açıdan Avrupa ve Avrupalılığı Yeniden Düşünmek*, Der. H. B. Gedik, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013, s. 166.

beslenmeyi karşılarken bir yandan da doğrudan ya da dolaylı olarak pek çok ritüelin alanı içine dâhil edilir.² Malzemelerin temininden pişirilmesine, sunumuna ve dağıtılmasına kadar olan süreç ritüel haline getirilebildiği gibi genel anlamıyla “yemek/sofra” veya katılımcılar tarafından bilinip tanınan, onaylanan herhangi bir yiyecek de bir ritüelin merkezinde yer alabilir.³ Yemek, ritüele hangi süreçte ve şekilde dâhil edilirse edilsin ritüeli uygulayan topluluğun niteliklerine bağlı olarak gerek bireysel gerekse toplumsal anlamda belli işlevleri yerine getiren değer somutlayıcı nesne olarak karşımıza çıkar.

Helvanın işlevlerine odaklandığımız bu çalışmada, soyut birtakım kültürel kategorilerin ne tür eylemler, söylemler ve görünümlemlerle helva üzerinden somutlaştırıldığı ve işlevselleştirildiği Câferîlerin⁴ ve Uşşâkîlerin⁵ ritüelleri özelinde gösterildi. Helva, ilk bakışta her iki dinî grubun belli ritüellerindeki ortak unsur ve bu grupları birleştiren somut nesne olarak belirdi. Fakat helvanın uygulamalar ve anlatılardaki niteliklerinden hareketle işlevleri konusunda gözlemlerimizi derinleştirdikçe sözü edilen grupların helvayı bazı toplumsal sınırlarını belirlerken ayırıcı bir nesne olarak da konumlandıklarını tespit ettik. Böylece değer somutlaştırıcı bir araç nesne olarak kabul ettiğimiz helvanın, sözü edilen iki grup tarafından hangi kültürel ihtiyaçlar doğrultusunda kullanıldığı bu çalışmanın temel sorununu oluşturdu. Bu soruna bağlı olarak, helvanın hangi amaçlarla, ne tür kültürel kategorilere dâhil edildiği; dinî, etnik, cinsiyete dayalı rollerin ve ekonomik sınırların belirlenmesinde nasıl işlev kazandığı ve tüm bunların ne tür aktarım araçlarıyla sağlandığı sorgulandı.

Helvayı belli ritüellere dâhil etme durumu İslam geleneği içindeki birçok toplulukta karşımıza çıkmakla beraber biz bu durumu Uşşâkîler ve Câferîler özelinde araştırdık. Çünkü Uşşâkîlerde helvanın, malzemelerin bir araya getirilmesinden itibaren ritüelistik bir nesneye dönüştürülmesi, türbe ismine taşınacak kadar kutsal ve anlamlı görülmesi; Câferîlerde ise yas ritüelinin önemli bir parçası kabul edilip derin ve güçlü anlamlar yüklenmesi ve topluluk kimliğinin ayırıcı bir unsuru olarak konumlandırılması bize dikkat çekici geldi.

- 2 Tarikatlarda yemek adabı için bkz. Kemal Sâil, “Dervişlerin Sofra Edebi ve Tekke Yemek Kültürü”, *Keşkül: Yemek Âdabı Lokma*, S. 41, 2017, s. 16-33.
- 3 Zemzem suyu, okunmuş şeker, lokum gibi yiyeceklerin kutsallığın/şifanın taşıyıcısı veya adak olarak dağıtılması bu duruma örnek gösterilebilir.
- 4 **Câferîlik:** Şia'nın önemli fıkıh mezheplerinden biridir ve adını İmam Cafer'den almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hayreddin Karaman, “Caferiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, 1993, s. 4-10.
- 5 **Uşşâkîlik:** Nurbahşiyye ve Halvetiyye tarikatlarının bir karışımı olduğu söylenen bu tarikat bugün daha Halvetiyye'nin bir kolu olarak bilinir. Hüsameddin Uşşâkî'ye nispet edilen bu tarikatın asitanesi XVI. yüzyılda Hüsameddin Uşşâkî tarafından Kasımpaşa'da kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Erol Kılıç, “Uşşâkîyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, 2012, s. 232-233.

İşlev hakkında

Çalışmadaki “işlev” kavramı için Malinowski’nin (ö. 1942) işlevselcilikle ilgili temel aksiyomları yol gösterici olmuştur. Kültürü nesneler, eylemler ve zihniyetler sistemi olarak ele alan Malinowski’ye göre kültür sistemi içinde her parçanın bir amacı vardır ve her parça başka parçalarla ilişkilidir. Gerçekleştirilen etkinliğin türüne göre nesneler farklı işlevler kazanabilir ve böylelikle kültürel sistemin sınırları; “eğitim, toplumsal denetim, ekonomi, bilgi sistemleri, ahlak ve inanç, yaratıcı ve sanatlı anlatım biçimleri” şeklinde ayırt edilebilir.⁶ Sosyal bilimlerin farklı disiplinlerince ele alınan bu geniş etkinlik kümesine ait olguları her yönüyle açıklamak bu çalışmanın sınırları içinde mümkün değildir. Fakat olguların merkezine yerleştirdiğimiz helvayı insan davranışları, ekonomik beklentiler, psikolojik ihtiyaçlar, inanç faktörü gibi sosyal boyutun içinde yer alan yönleriyle değerlendirebileceğimiz; eylemlerle ve dilsel düzlemde biçimlendirilen gerçeklikler arasındaki bağlantıları göstererek anlamlandırabileceğimiz kanaatindeyiz.

Bu tür bir dikkat, biçimin işlev tarafından belirlendiği ön kabulüne dayanırken herhangi bir kültürel gerçekliğin açıklanabilmesi için olgular arasındaki bağlantıların tek tek saptanması gerekliliğine de işaret eder ve bir anlamda olguları çok yönlü olarak değerlendirmek için bir yönerge sağlar.⁷ Bu çalışma kapsamında düşündüğümüzde, helvanın yer aldığı bağlamların niteliklerini tespit ve farklı olgular arasındaki bağlantıları belirleme süreci araştırmacıların ayrıntıları yakalama ve yorumlama gücüyle sınırlı kalma tehlikesini içermektedir. Buna rağmen helvanın yer aldığı bağlamların olabildiğince ayrıntılı betimlenmesi ve yorumlanmasıyla bu eksiklik giderilebilir.

Malinowski’nin kültürel süreçlere dair değerlendirmeleri ile Victor Turner (ö. 1983) ve Brian Fay’ın “örtük amaca/örtük içeriğe” dair düşünceleri de bu çalışmada işlevlerin tespitinde ve yorumlanmasında yönlendirici olmuştur. Kültürü bireyden topluma genişleyen ve bireyin evrensel olan temel ihtiyaçları tarafından örgütlenen bir sistem olarak ele alan Malinowski’ye göre kültürün herhangi bir süreci; el ürünleri, örgütlü gruplar ve sembollerden oluşan üç boyuta sahiptir ve bu üç boyut birbirine sıkıca bağlıdır.⁸ Bir ürün olarak helva, örgütlü grupları bağlayıcı bir unsurdur ve birçok değeri sembolize etmektedir. Grubu bir arada tutan değerler; bu değerlerin sembolleştirilmesi ve bireyden topluma temel bazı evrensel ihtiyaçların sağlanması süreçleri hakkındaki bilgi araştırmacının konuya dışarıdan bir gözle yaklaşmasını gerektirmektedir. Bu çalışmanın

6 B. Malinowski, *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*, Çev. Saadet Özkal, Kabalcı, İstanbul, 1992, s. 21-22.

7 Malinowski, *a.g.e.*, (Paul Reiald’in önsözünden), s. 15.

8 Malinowski, *a.g.e.*, s. 22.

konu ile ilgili veri toplama sürecinde Victor Turner'in "örtük amaç",⁹ Brian Fay'ın "örtük içerik" olarak adlandırdığı ve topluluk bilgisinin, topluluğun bakış açısının aşılmasıyla elde edilip yorumlanabileceği yaklaşımı benimsenmiştir.¹⁰ Helvanın işlevlerini belirlemek için örtük içeriklerden hareket edilmiş, bununla birlikte, helvanın yer aldığı ritüellerin anlatıya dönüştürülüp betimlendiği bölümde, *insanların yaptıkları ya da yarattıkları şeyleri bilmek için onların sahip olduğu etkinlik ve üretimlerin kendileri için ne anlama geldiğini gösteren anlamlar olan "açık içerik"lere*¹¹ yer verilmiştir.

Bireyler gibi toplumsal sistemlerin de işlevsel gereksinimlere dayandığını savunan Merton'un düşünceleri ve özellikle belirlediği işlev şeması da çalışma için yönlendirici olmuştur. Merton'a göre toplumsal sistemin sürdürülebilmesi; âdetlerle inançların korunması ve tüketim gibi iki ön koşula bağlıdır; sosyolojik verilerin tümü toplumsal sistemin örüntüleşmiş ve tekrarlanır unsurlarına dâhil oldukları sürece işlevsel açıdan incelenebilir. Merton, toplumsal sistemin sürdürülebilmesi için gerekli çözümleri sağlayacak işlevsel gereksinimleri şu başlıklar altında toplar: modellerin sürdürülmesi, kişisel ve toplumsal gerilimlerin boşaltılması, kanalize edilmesi ya da denetimi, sistemin çevresini denetlemesi ya da ona uyması, kolektif eylemin ön koşulu olan asgari toplumsal birliğin sağlanması, bireysel ve kolektif amaçlara ulaşılması.¹²

Malinowski ve Merton'un, kültürel etkinlikleri insanların biyolojik ihtiyaçlarından hareketle ortaya çıkan, birbirinden türeyen ve sistemleşen ihtiyaçlarla bağlantılandırma noktasında birleştikleri görülmektedir. Merton'un bu şeması, araştırdığımız iki dinî grubun gereksinimlerini ve bu gereksinimler sonucu ortaya çıkan kültürel biçimleri irdeleyen bu çalışmada özellikle ritüeller gibi toplumsal sistemin inanç alanına ait yapılarında yoğunlaşılacak bölgelere işaret etmesi bakımından yol gösterici olmuştur. Bundan hareketle helvanın yer aldığı bağlamlardaki kişilerle görüşülerek, bu kişiler için helvanın o bağlamdaki anlamı; yasaklar, cezalandırmalar, onaylamalar ve "sevaplar" içeren tabuya özgün nitelikleri; özellikle bu yiyeceğin seçilmesinin gerekçeleri; kişilerin helvanın tarihsel artalanı hakkında bilgileri derlenmiş; helvanın gerek eylemsel düzlemdeki gerekse dil düzlemindeki sembolleri sorgulanmıştır. İşlev açısından değerlendirme noktasında, elde edilen verilerin hem topluluk yapısını güçlendiren, sistemin sürdürülebilirliğini sağlayan birleştirici/olumlu yönlerine hem

9 Victor Turner, *Ritüeller: Yapı ve Anti-Yapı*, Çev. Nur Küçük, İthaki Yayınları, İstanbul, 2018, s. 30.

10 Brian Fay, *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi (Çok Kültürlü Bir Yaklaşım)*, Çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 179.

11 Fay, *a.g.e.*, s. 179-180.

12 Alev Erkilet, *Toplumsal Yapı ve Değişme Kuramları: Sorokin, Parsons, Dahrendorf, Merton*, Hece Yayınları, Ankara, 2007, s. 212-213.

de topluluk içinde ve “diğer” topluluklarla ilişkilerdeki ayrıştırıcı/olumsuz yönlerine dikkat çekilmiştir.¹³

Neden helva?

Câferîler ve Uşşâkîlerde neden başka bir yiyeceğin değil de helvanın ritüelin merkezine taşındığı ya da ritüel sofrasında diğer yiyeceklerden farklı olarak kutsandığı üzerinde durulması gereken bir konudur ve bu konu sosyal bilimlerin çeşitli disiplinleri tarafından ele alınabilir. Halkbiliminin araştırma alanına giren konular özelinde, sözünü ettiğimiz gruplardan elde ettiğimiz verileri değerlendirdiğimizde, ritüellerde özellikle helvanın tercih edilmesine ilişkin bazı gerekçeler ortaya çıktı.

Bu araştırmaya konu edilen helva, un helvasıdır. Helvanın ana maddesi olan un, Türk beslenme düzeninin temel unsurlarından biridir. Türkiye’de un, önemli gıdalardan biri olan ekmeğin malzemesi olduğu gibi et ve pekmezele çeşitlendirilen hamur yemeklerinin de temel malzemesidir. Çiğdem Kara, Türkiye’de unun geniş bir alanda kullanımının “yokluk” (az ürün çeşidi, geçici malzeme darlığı) ile açıklanabileceği gibi bu yemeklerin sadeliğinin Türk beslenme kültürünün bazı özelliklerini de gösterdiğini bildirir ki bu özellikler, yemeklerin tok tutucu, lezzetli olması ve kıt kaynakların akıllıca kullanımıyla elde edilmesidir.¹⁴ Türk beslenme kültürünün temel unsurları olan un, şeker, yağ ve suyun yani helva yapımı için gereken malzemelerin kısa sürede ve kolaylıkla temin edilebilmesi, helva pişirmenin basit birkaç aşamadan oluşması, bir iki saatlik çabayla onlarca kişinin doyurulabilmesi kalabalık katılımın olduğu ritüellere uygun bir yiyecek olarak helvayı tercih edilebilir kılar. Ayrıca helvanın, içerdiği malzeme yönünden doyurucu ve enerji verici niteliği sayesinde yoğun bedensel ve zihinsel enerji harcanan zikirlerden sonra tercih edildiğine dair görüşler vardır.¹⁵

Gözlemlediğimiz gruplar, un helvası yapmakta ama kendi helvalarının diğerlerinden farklı olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Uşşâkîler, farklı olarak az şekerli ve tahinli yaptıklarını; Câferîler ise süt ile unu irmik haline getirip pişirdikleri helvaya karıştırdıklarını belirtmişlerdir. Un helvasının bu sadeliği tasavvuftaki “fakr”¹⁶; ideal insanın fakir ve sade

13 Folklorla “bozuk” ve “örtük” işlevlerle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Aça, Mehmet Ali Yolcu, “Folklorla Bozuk ve Örtük İşlev”, *Folklor/Edebiyat* S. 90, 2017/2, ss. 49-60.

14 Çiğdem Kara, “Çok Açlar: Tabiatın, Siyasetin ve Güzelliğin Eliyle”, *International of Human Science*, C. 11, S. 1, 2014, s. 499.

15 Nakşibendiyye tarikatında uygulanan zikirlerden biri olan hatm-i Hâcegân zikrinden sonra da şeker, üzüm, hurma veya helva gibi tatlı yiyecekler tüketilir. Bkz. Necdet Tosun, “Hatm-i Hâcegân”, *Keşkül: Duâ ve Virdler*, S. 30, 2014, s. 63. Bu uygulama diğer bazı tarikatlarda da karşımıza çıkmaktadır.

16 **Fakr**: 1. Yoksulluk. 2. a. Dervişlik, sâlikin hiçbir şeye malik ve sahip olmadığı, her şeyin gerçek malik ve sahibinin Allah olduğunun şuurunda olması. İnsan Allah’ın kulu olduğundan; insan da, ona nispet edilen diğer şeyler de hakikatte onun mevlâsı olan Allah’ındır. b. Sâlikin kendisini

olması düşüncesi ile örtüşmektedir ki; Uşşâkî helvasının ceviz, fıstık gibi farklı malzemelerle çeşitlendirilmemesinin tasavvuftaki bu düşünce ile ilgili olabileceği kanaatindeyiz. Câferîlerde ise ölü ardından yapılan helva, yas yemeğinin bir parçasıdır. Bu nedenle tespit ettiğimiz kadarıyla Câferî helvası da bir bayram veya düğün helvası gibi farklı malzemelerle çeşitlendirilmemektedir. Gözlemlediğimiz her iki dinî grupta helvanın özellikle bu niteliklerinden dolayı tercih edildiğini söyleyebiliriz.

Helva hangi bağlamlarda ve nasıl yer alıyor?

Çalışma kapsamında İstanbul, Küçükçekmece'deki Câferî ve Kasımpaşa'daki Uşşâkî topluluklarında alan araştırması gerçekleştirdik. 2017 Eylül ayı içerisinde İstanbul'da yaşayan Câferî topluluğuna bağlı kişilerle görüştük, 30 Eylül'de bu grubun Küçükçekmece Mehdiyye Camii'ndeki "aşura" olarak adlandırdığı törene katılıp gözlemlerde ve kalabalık bir grupta yüz yüze görüşmelerde bulunduk. 2017 yılının Ekim ayında ise İstanbul Kasımpaşa'da bulunan Uşşâkî Dergâhı görevlileri, Helvacı Ana Türbesi türbedarı ile türbe ve dergâh çevresinde yaşayanlarla görüşmeler yaptık.

Öncelikle, bu iki dinî grubun gözlemlediğimiz ve gözlemleme imkânı bulamayıp kaynak kişilerin bizlere aktardığı bilgiler doğrultusunda yorumladığımız ritüelleri hakkında bilgi vermek uygun olacaktır ki bazı ritüeller dinî gruplar tarafından mahrem kabul edildiği için bu ritüellere katılmamıza izin verilmedi. Türbe ziyaretinde bulunanların bireysel ritüellerinin tamamını doğrudan gözlemleme imkânımız olmadığından daha önce ziyarette bulunan veya ziyarette bulunanlar hakkında bilgi sahibi olan kişilerle görüştük. Alan araştırması sürecinde Uşşâkîlerden ve Câferîlerden bizim için bir ritüel gerçekleştirmelerini talep etmedik. Ritüelleri olabildiğince doğal bağlamlarında gözlemlemeye, yorumlamada güçlük çektiğimiz bazı bilgileri ise kaynak kişilerle yeniden görüşme yoluyla elde ettiğimiz bilgilerle desteklemeye gayret gösterdik.

Çalışmaya konu edilen Câferî topluluğu, Azeri kökenli olup Muharrem ayının onuncu günü Kerbela olayını anma ve Hz. Hüseyin'in öldürülmesinin yasını tutma amacıyla Küçükçekmece Mehdiyye Camisinde toplanır. İmamın vaazı ve maktellerden sonra "sine-zen" adı verilen erkekler, Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden duydukları acıyı temsilen – tıpkı ilk yas tutup dövünenler gibi – sine döverler. Bu esnada caminin mutfağında yine aynı topluluğun kadınları bir gece öncesinden pişirmeye başladıkları yemekleri dağıtımına hazırlamaktadır. Yemek; et, pilav, helva ve şekerli sudan oluşur. Bu menüde helva topluluk tarafından, ölü ardından yapılan bir yas

dâima Allah'a muhtaç bilmesi, Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını kavraması. c. Fenâ, fenâ fi'llah. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 131.

yemeği olarak nitelendirilir. Aşure gününden sonra yine Hz. Hüseyin'in ölüm yıldönümünün üçüncü, yedinci ve kırkinci günlerinde helva yapıp dağıttıklarını aktaran Câferîler, sadece Hz. Hüseyin'in değil, diğer imamların ölüm yıldönümlerinde de helva yapıp dağıttıklarını söylemişlerdir. Dolayısıyla helva Câferî törenlerinde yasın temel bir göstergesidir.

Uşşâkilerde ise helva birkaç farklı ritüelde yer almaktadır. Ziyaret ritüellerinde, Uşşâkî Dergâhı'na bağlı Helvacı Ana Türbesi'ni ziyaret edip adak adayanlar istekleri gerçekleştiğinde genellikle helva yapıp dağıtır. Burayı ziyaret edip helva dağıtanlar Uşşâkî tarikatına bağlı olabileceği gibi tarikat ile ilgisi bulunmayanlar da olabilmektedir.

Bunun dışında tarikat mensupları tarafından yılda bir kez Helvacı Ana'yı anma etkinliği düzenlendiği bildirilmiştir. Kökeninin, mensupları tarafından 500 yıllık olduğu belirtilmekle birlikte anladığımız kadarıyla bu gelenek özellikle son yıllarda diriltilmeye çalışılmaktadır. Katılmamıza izin verilmeyen ve "mahrem" kabul edilen Helvacı Ana'yı anma etkinliği bir Uşşâkî menkıbesine dayandırılarak ritüelleştirilir. Kaynak kişilerin aktardığı menkıbeye göre, Uşşâkî tarikatının kurucusu Hüsameddin Uşşâkî'nin (ö. 1593) eşi "Matlube Sultan"dır. Hüsameddin Uşşâkî'nin bir dervîşi canı helva çektiği ve zihni sürekli helvayla meşgul olduğu için "seyr ü sülûk"unu¹⁷ tamamlayamaz.¹⁸ Dervîşin bu hali Matlube Sultan'a malum olur ve Matlube Sultan evde pişirdiği helvayı eve ait bir tase koyar, üzerini beyaz tülbendi ile kapatıp dervîşlere gönderir. Dervîşler helvayı yedikten sonra seyr ü sülûk tamamlanır ve dervîşlerin hepsi tasavvufta üstün bir merteye kazanır. Hüsameddin Uşşâkî dergâhta eşinin tülbendini ve evlerine ait tase gördükten sonra eve gelir, eşine durumu sorduğunda Matlube Sultan bir dervîşin canının helva çektiğini, kendisinin de bunu bilip helva gönderdiğini söyler. Hüsameddin Uşşâkî, kendisine malum olmayan bu bilginin eşine malum olması dolayısıyla, eşine "mezarın benden uzak olsun ki ben ayağımı rahat uzatayım" der.¹⁹ Bu olaydan sonra Matlube Sultan'a

17 **Seyr ü sülûk:** "Hakk'a ermek için bir rehberin öncülüğünde ve denetiminde çıkılan manevi ve ruhi yolculuk. Sâir ve sâlik (ehl-i sülûk) denilen yolcu (müsâfir), nefsindeki kötü huylardan arındığı ve iyi huylar edindiği ölçüde bu yolculukta mesafe alır. Seyr ü sülûkun gayesi sâlikin kişisel arzu ve isteklerini yok edip tam anlamıyla kendisini ilahi iradenin hâkimiyeti altına sokması, bu suretle diğer insanlara rehberlik yapmasına imkân veren kâmil insan mertebesine yükselmesidir. Bir müridin seyr ve sülûkunu tamamlaması bu ehliyeti kazanması anlamına gelir." Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 316.

18 Anlatının bir başka çeşitlemesinde bir değil bir grup dervîş halvete girer ve akıllarında helva olduğundan bir türlü seyr ü sülûku tamamlayamaz.

19 Kaynak kişilerimizin aktardığı bu menkıbe bazı yazılı kayıtlarda da mevcuttur. Örneğin Naci Eren bu menkıbeyi şu şekilde nakletmekte ve ayrıca onun olduğunu belirttiği bir kasidede de yer vermektedir: "Mustafa Safi hazretlerinden menkuldür: Hz. Pir zamanında halvette bulunan bir dervîşe bir türlü fetih vaki olmamış. Sebebi ise; canı helva istemiş. Kalbinin huzuruna mani olacak şekilde iştahı artmış. Pir hazretlerinin zevcesine bu hal keşfen malum olur. Bir miktar helva yapıp ona ikram eder. İnşallah fetih vaki olur der. Hakikaten ani fetih vukua gelir. Hatta bir rivayete göre yalnız bu dervîşte değil, tam on dokuz dervîşte aynı gece fütuhât vaki olmuştur. Pir hazretleri hanımının bu hareketini hoş karşılamışlardır. Bu olaydan sonra muhterem refikaları

“Helvacı Ana” denilmiştir. Bugün tarikatın kendini güncelleme sürecinde üretilen bazı ritüellerin kaynağını bu anlatı oluşturmaktadır. Helva malzemelerinin bir kısmı Helvacı Ana’nın türbesinde bir gece bekletilip sonra dergâha getirilmekte ve ana malzemeye karıştırılmaktadır. Bu helvanın yapım ve dağıtımı yalnızca Uşşâkî dervişleri ile sınırlandırılmıştır. Uşşâkîlerin helva yapıp dağıttıkları bir başka bağlam ise perşembe günleri gerçekleştirdikleri ve tarikat mensubu olsun olmasın herkesin katılımına izin verilen bir ritüeldir.

Kutsal Bir Yiyecek Olarak Helvanın İstanbul’daki Câferîler ve Uşşâkîlerdeki İşlevleri

Gözlemlediğimiz iki grupta, helvanın belirlediğimiz işlevleri tasnif edilip değerlendirilmiştir. Aynı başlıklar altında verilen bu işlevler, helvanın her iki grupta benzerlik gösteren ve farklılaşan kullanım amaçlarına işaret etmektedir.

Mitik kökene bağlama, kutsalı içirme ve dağıtma işlevi

Toplumsal bellek özellikle performansa dayalı anma törenlerinde taşınıp sürdürülmekte, geçmişin imgeleri ve geçmişle ilgili bilgiler bu törenlerdeki tekrarlarla var olan toplumsal düzeni meşrulaştırmaktadır.²⁰ Câferî ve Uşşâkî ritüelleri geçmişin bilgisi ve imgeleriyle kuşatılırken gerek anlatılarda gerekse performansa dayalı uygulamalarda bu anlamda helvaya önemli işlevler yüklenmiştir.

Uşşâkîlerin helvanın yer aldığı ritüellerinde, geçmişte yaşandığı kabul gören bir olağanüstü deneyim tekrarlanır. Geçmiş zamanda olduğu gibi – şimdi de – aynı yiyecek, grup bireylerince pişirilip dağıtılmaktadır. Grup üyeleri, Helvacı Ana’dan zuhur eden kerameti aynı yiyeceği bugün de pişirip dervişlerine dağıtarak yeniden yaratmakta, ritüel modelinin sürdürülmesini sağlamaktadır. Burada helva, geçmiş ritüeli günümüze bağlayan, ritüelin merkezinde olan – değişmez – somut nesne olarak mitik bir işleve sahiptir. Pişirilecek olan helvanın malzemesinin bir bölümü Helvacı Ana türbesine

Helvacı Bacı adıyla şöret kazanmıştır.” Siddık Naci Eren Balıkesiri, *Tarik-ı Uşşâkî’de Usul ve Adab*, Uşşâkî Vakfı Neşriyatı, İstanbul, 1995, s. 23. Aynı menkıbe şu eserde de yer almaktadır: Mahmud Erol Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar II (Halveti-Uşşâkîler)*, Sufi Kitap, İstanbul 2016, s. 31-32. Bu menkıbenin kaynak kişilerimizin bize aktardığı şekline çok benzeyen bir çeşitlemesi de şu şekildedir: “Hazret-i Pirin eşleri Esmâ Hatun ile Matlube mahlasını kullanan Helvacı Bacı’dır. Helvacı Bacı hakkında anlatılan bir olay şöyledir: Halvette bulunan bir dervişe, bir türlü fetih gelmez. Sebebi de nefsinin helva istemesi ve bu isteğin, o cana perde olmasıymış. Bu dervişin hali hazret-i pirin zevcesi Matlube Hatun’a malum olur. Biraz helva yapıp, o dervişe ikram eder. Başörtüsünden bir parça yırtıp vererek bunu başına koy, inşallah fetih zuhur eder der. O can bu söylenenleri yapar ve fetih zuhur eder. Arifler Matlube Hatun’un yaptığı bu olaydaki inceliğin sırrını anırlar. Bundan böyle Helvacı Bacı adıyla şöret kazanır.” Bilal Reşid Rüsdü Urlavi, *Uşşâkîlik*, Yeşilhan Matbaacılık, Antalya, 2003, s. 119-120.

20 Paul Connerton, *Toplumsal Nasıl Anımsar?* Ayrıntı, İstanbul, 1999, s. 11-13.

gönderilir ve kutsanır. Malzemenin türbede bir gece bekletildikten sonra dergâhta ana malzemeye karıştırılmasıyla ve bunun yüzlerce yıldır yapıldığı iddiasıyla, anlatı ve ritüel mitik kökenlerine dayandırılarak güncele taşınır. Bu uygulamayla Helvacı Ana türbesi, kutsal kökenlerle zamansal olarak ilişkilendirildiği gibi ritüelin merkezi olan Hüsameddin Uşşâkî dergâhıyla da mekânsal olarak ilişkilendirilmektedir.

Geçmişte olduğu gibi bu helvayı bugün de sadece dervişlerin yiyebilmesi önemlidir. Bir şeyi kutsallaştırma yollarından biri onu esrarengiz kılma, sırlarla donatma ve gruba özel kılıcı nitelikler yüklemektir. Yalnızca kutsalın dairesi içindeki kişiler bu helvaya yüklenen “ağır” kutsallığı paylaşabilir. Nasıl ki “ilk keramet”te, helvadan yiyen dervişlerin manevi olarak yükseldiğine inanılıyorsa bugün de ancak aynı dereceye yükselebilecek olan o yola girmiş dervişler bu helvadan yiyelebilmektedir. Perşembe günü “kim bu helvadan yiye/şifa bula” duasıyla yapılan ve dağıtılan helvayı ise şifa kaynağı olmakla birlikte herkes tüketebilmektedir. Buradaki “herkes” helvaya yüklenen ağır kutsallığa muhatap olmaz ama bu helvanın tüketimine dâhil edilerek helvanın şifasından faydalanabilir. Çünkü perşembe ayını için yapılan helvanın tüketimine bir şekilde ortak edilen insanların Uşşâkî topluluğunun bir üyesi olması ya da en azından Uşşâkîleri tanıyıp onlara sempati duyması arzulanmaktadır.

Helvacı Ana için yılda bir kere düzenli olarak gerçekleştirildiği söylenen ritüelde pişirilip dağıtılan ve geçmişe göndermede bulunan helva ile Helvacı Ana’yla ilgili menkıbe ve menkıbeye bağlı uygulamalar da güncele taşınmaktadır. Bu anlatıya bağlı olarak helvanın üzerini örttüğü söylenen beyaz tülbent Helvacı Ana kültünü canlı tutmada ve kültü mitik kökene bağlamada oldukça işlevseldir. Helvacı Ana’nın gönderdiği helvadan yiyerek manevi anlamda yüksek mertebeler edinen dervişlerin daha sonra bu tülbentten aldıkları parçalarla sarıklarına düğme yaptıkları belirtilmektedir. Uşşâkî dergâhında bulunan eski sarıklarda ve bugünkü dervişlerin kullandıkları sarıklarda da beyaz bir bez parçasından yapılmış düğme bulunmakta, bu düğme Helvacı Ana’nın tülbendini ve dergâha gönderdiği helvayı temsil etmekte, bu şekilde geçmişe ait olaylar ve kişilere dair inançlar helvanın üstünü örten nesnenin bile kutsallaştırılması yoluyla tâbilerin bilinçlerinde yer etmektedir.

Câferî ritüelindeki helva, helva aşını yapmakla görevli “temiz”²¹ bir kadın tarafından pişirilirken, seyyid olan diğer bir kadın tarafından dualarla kutsanır ve kadın ellerini helvaya basarak helvayı “mühürler”. Burada helva yine onu pişirenleri ve yiyenleri farklı bir uzam ve zamana taşıyıcı, kutsallığı paylaşıcı bir işlevdedir. Hz. Fatıma’nın helvayı eliyle kavurması

21 Kaynak kişiler “temiz” ifadesiyle regl döneminde olmayan, gusül abdesti ve namaz abdesti almış kadınları kastetmektedir.

kerametini hatırlatan bu hareket seyyid kadını ve çevresindekileri mitik atalara bağlar.²² Bu helvadan bir parça alınıp bu parça evlerde pişirilen “dünyevi” helvayla karıştırılır ki burada kutsanmış helva parçasının sıradan bir helvayı dahi kutsal alana taşıyıcı “maya” olarak kullanılması dikkat çekicidir.

Grup kimliğini belirginleştirme/kendini ötekinden ayırıştırma işlevi

Yaptığımız araştırmada Câferîlerin kendilerini, “öteki”nden yani Sünni Müslümanlar başta olmak üzere Şii olmayan diğerlerinden ayırıştırma helvayı bir araç olarak kullandıkları tespit edilmiştir. Görüşülen kaynak kişiler bu farklılığı helva üzerinden ısrarla vurgulamışlardır. Muharrem ayının onuncu günü anlamına gelen aşura/aşure Câferîler için matem günüdür. Yezid tarafından Hz. Hüseyin ve yanındakilerin şehit edilmesinin acısı bir ritüele bağlı olarak yaşanır. Kerbela olayı ve sonrasında bu olayın her yıl bir yas töreni olarak anılması, toplumun üyelerini aynı acı temelinde birleştirir. Câferîler bu yas törenlerinde cenaze yeni kalkmış gibi ilk günün acısını taze tutarlar. Vaazdaki söylemler, okunan mersiyele, sine dövülmesi, ağlamalar bunun göstergeleridir. Bu ritüel modeli içinde helva, grubu hem kutsal saydıkları kökenlerine gönderen, önceki zaman ve mekândaki ortak atalarına bağlayan mitik bir işlevdedir hem de bu yönüyle grubun ayırıcı kimlik özelliklerini belirginleştirme işlevindedir. Câferîler yaşanan olayın acısını ilk günkü gibi çeşitli ritüel ve söylemlerle yeniden yaşarken bu taze ölümün taze helvasını yaparak helvayı sembolik bir nesne haline de getirmektedirler.

Aşure, Câferîler için Muharrem'in onuncu gününde yaşananların yasını tutma ve yas helvasını yapma günüyken ötekilerde “aşure” adı verilen yemeğin yapıldığı gün haline gelmiştir. Câferîlere göre ötekiler günün asıl önemini ve trajedisini unutturmak gayretiyle aşure gibi bir yemek “üretmiş” ve bunu pişirip dağıtmıştır.²³ Böyle bir algı topluluk kimliğinin bir parçası olarak helvanın aşure karşıtı olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir. Bu günde aşure pişirilip dağıtılması Câferîlere göre bidattır. Ötekilerin, onlardan olmayanların, bu yas gününü bulandırmak, Câferîlerin acısını

22 Kaynak kişilerin verdiği bilgiye göre Hz. Ali'ye bir kadın kendisiyle evlenmek istediğini söyler. Hz. Ali bu durumu Hz. Fatıma'ya danışır. Hz. Fatıma, Hz. Ali'nin kadını reddetmeyip gelip kendisine danışmasına çok üzülür ve babasının yanına gider. O arada ocakta helva bulunmaktadır ve Hz. Fatıma ocaktaki helvayı eliyle karıştırmaya başlar. Kendisine elinin yanacağı söylendiğinde, içinin acısından elinin acısını hissetmediğini belirtir.

23 Kaynak kişilerin verdiği bu bilgiler bazı yazılı kayıtlarda da mevcuttur. Hz. Hüseyin'in 10 Muharrem'de Kerbelâda şehit edilmesini anmak ve o günün yasını tutmak için çeşitli merasimler düzenlenmiş; hatta Şii-Fatımi devletinde bu yas tutma resmi bir devlet merasimi halini almıştır. Buna karşılık Emevîler de o günün acısını unutturmak için 10 Muharrem'i bayram olarak kutlamış; hatta şenlikler yapıp tatlılar dağıtmıştır. Ayrıca pek çok hadis de uydurulmuştur. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Aşura”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, 1991, s. 25-26. Ayrıca bkz. Eyüp Baş, “Aşûre Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dini Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, 2004, s. 167-190.

örtmek, saptırmak için dağıttıkları “doğru olmayan” bir yiyecektir. Helva ise yasın temsili yemeğidir. Ötekiler, Câferî olmayan komşular, yoldan gelip geçenler de bu yemekten yiyebilir. Dağıtmakta bir sakınca görülmez. Helva dağıtılması kutsallığın veya şifanın paylaştırılmasının yanında, topluluk kimliğinin içeriğini ve topluluğun kökenlerini duyurmayı, topluluğu kendilerinden olmayanlara tanıtmayı da sağlar; helva burada da bir aracı nesnedir.

Benzer işlev, Uşşâkî helvasında da görülmektedir. Uşşâkîler, Helvacı Ana için yılda bir kez düzenledikleri anma gününde helva malzemelerinin bir kısmını bir gece Helvacı Ana türbesinde bekletirler. Bu helvanın pişirilmesinde yalnızca dergâhın dervişleri bulunabilir ve bu helvadan dervişler yiyebilir. “Mahrem” kabul edilen bu ritüel, yüzyıllar önceki aslına gönderme yaparak dervişleri sıradan insanlardan ayırır. Dolayısıyla Helvacı Ana için yapılan helva, kutsal olan ve olmayan grubu ayırıcı bir işlevdedir. Uşşâkîlerin perşembe günü düzenledikleri ayinleri ve bu ayin için yapılan helvanın tüketimi ise sıradan insanlara da açıktır ve yine topluluğun kimliğini diğerlerine tanıtmayı sağlayan bir nesnedir.

Bireysel ihtiyaçlarla ilgili işlevler

Bu tür işlevler, genellikle Helvacı Ana türbesine özel ihtiyaçları için giden, Uşşâkî Dergâhı’na bağlı bulunan veya bulunmayan kimselerin ziyaretlerinde ve memoratlarında tespit edilmiştir. Helvacı Ana’nın ziyaretçileri daha çok kadınlardır. Başlı sıkışanlar, dara düşenler, dilekleri olanlar çeşitli taleplerle Helvacı Ana’yı ziyaret etmektedir.²⁴ Burada helva, dilek sahibinin dileği yerine geldikten sonra türbede dağıtması gereken bir adak olarak öne çıkar, türbenin önünden geçen kadınlara ve çocuklara dağıtılır. Bireyin temel ihtiyaçlarının kutsal tarafından karşılanması ve borcun helva dağıtılarak ödenmesi bireysel ihtiyaçlara karşılık oluşturulmuş kültürel çözümlerdir.

Helvacı Ana türbesinde helva dağıtılmasının türbenin adıyla ilişkili olduğu düşüncesindeyiz. Çünkü görüştüğümüz kaynak kişilerden bazıları Helvacı Ana ile ilgili olduğunu düşündükleri menkıbeler anlatmışlardır. Bu menkıbeler, Helvacı Ana’nın savaşta askerlere helva dağıtması veya eşi Şeyh Hüsameddin Uşşâkî’nin içinden geçen helva isteğini şeyh söylemeden bilmesi gibi yaygın efsane motifleri ile birleştirilmiştir.²⁵

24 Bir kaynak kişinin komşusunun üç çocuğu vefat eder, çocuklarını doğduktan hemen sonra kaybeden bu kadın, Helvacı Ana’dan çocuk ister, üç çocuğu daha olur ve yaşar. Başka bir kaynak kişinin aktardığına göre, pek de güzel olmayan bir kız arkadaşı evlenebilmek için Helvacı Ana’dan dilek diler, evlenir. Başka bir anlatıya göre de maddi olarak dara düşen bir kaynak kişiye tanımadığı biri para verir, “Bu parayı aşağıdan (Uşşâkî dergâhından) gönderdiler”der fakat kaynak kişimiz soruşturduğunda dergâhtan birilerinin para göndermediğini öğrenir. Ona göre bu para Helvacı Ana tarafından kendisine gönderilmiştir. Derlediğimiz diğer bazı dileklerde şunlardır: ideal bir eş bulma, bebek sahibi olma, sarhoş eşin ölümle cezalandırılması vb.

25 Bir kaynak kişimizin aktardığına göre, bir savaş sırasında askerlerin canı helva çeker, bu istek

Bireysel ihtiyaçlara bir diğer örnek, kutsalla – bir şekilde – irtibatla olabilme isteğidir. Adağını yerine getirme, türbe tarafından çağırılma²⁶, kült olan kişiye hizmet etme²⁷ veya topluluk içerisinde sahip olunan üst statüyü koruma²⁸ gibi görünümlemlerle karşımıza çıkan bu durumlar, bireyin grup içinde – diğerlerinden – ayrıcalıklı olduğu algısını yaratma işlevi görür.

Helvacı Ana'nın türbedarı olan kadın, türbeyle ilgilenen, kendini türbeye adanmış bir kimse olarak önemlidir. Sağlıklı olduğu genç yaşlarda türbeyi temizleyen, gelenlere türbeyle ilgili bilgiler verip türbenin kapısını açan türbedar kadın, cuma günleri de mahallenin kadınlarını evlerde toplayıp dua eder ve helva dağıtırmış. Başlangıçta yalnızca türbenin yer aldığı arsanın sahibi olması dolayısıyla türbe ile kurduğu bu bağ, sonradan Uşşâkî Dergâh'ından birinin kadınla irtibata geçmesiyle onu fahri bir görevli statüsüne taşımıştır. Helvacı Ana, “kadını darda koymamış, ne zaman başı sıkışsa yardımını esirgememiştir.”²⁹ Bu haliyle Helvacı Ana türbesi kendisiyle ilgilenen kadını ruhani olarak yüceltir, onu kutsala yaklaştırır.

Bu tür işleve bir diğer örnek, türbe tarafından çağırılan kadınlardır. Rüya veya “içe doğma”, “gaipten ses duyma” yoluyla davet edilen kadınlar Helvacı Ana'yı ziyaret eder. Kutsalın talebiyle türbeyle bağlantıya geçenlerin kendilerini özel hissettikleri tespit edilmiştir. Helvacı Ana türbesi, türbedarını korur, ziyaretçilerini bazen davet eder, onların taleplerine cevap verir, onları çeşitli dertlerden kurtarır.

Türbe ziyareti yalnızca eksiklikleri veya sıkıntıları gidermek için yapılmaz, bazı bireysel motivasyonlar da ziyareti sağlamaktadır. Kadınların bazen türbeye hizmet ettikleri, bazen Helvacı Ana'nın kutsallığına gerçekten inanıp samimi bir şekilde istedikleri için çağrılmaları veya rüya gibi yollarla davet edilmeleri dolayısıyla türbeye geldikleri gözlemlenmiştir. Bir şekilde

Matlube Sultan'a malum olur ve askerlere helva gönderir. Bu nedenle ona “Helvacı Ana” denmiştir. Başka bir anlatıya göre ise Şeyh Hüsamettin Uşşâkî bir gün eve gelir, bu sırada eşi Matlube Sultan çamaşır yıkamaktadır. Şeyh, eşine canının helva çektiğini söyler ve eşinden helva pişirmesini ister. Kadın, şeyhe dolabı açmasını ve oradaki helvayı yemesini söyler. Şeyh dolabı açtığında dumanı üzerinde bir helva bulur.

26 Helvacı Ana türbesinin yakınına yeni taşınmış bir kadın çocuğunu uzaktaki türbelere ziyarete götürmüştü. Bir gün Helvacı Ana, kadının rüyasına girer ve “yakınındaki dururken uzaktakine niye gidiyorsun?” diyerek kadını türbeye davet eder.

27 Bir genç kız türbeden “sen gelme!” diye bir ses duyar ve genç kız bir süre türbenin dışını temizleyip, çeşitli hizmetlerini gördükten sonra yine aynı ses “gel artık” diye kızı çağırır.

28 Kaynak kişiler, Cäferilerde aşure gününde dağıtılan yemeklerin masrafının özellikle caminin imamı tarafından karşılandığını vurgulamışlardır. Helvacı Ana türbesinin türbedarı olan kaynak kişimiz ise, uzun yıllar boyunca cuma günleri kendi evinde helva kavurup dağıttığını, toplantılar düzenlediğini bir anlamda çevresine önderlik ettiğini bildirmiştir. Yaşlandığında bu toplantıları ve helva dağıtımını sürdüremediğini bildirmiştir.

29 Kaynak kişimizin aktardığına göre, rüyasında Helvacı Ana tarafından çağırılan kadın kendisini türbeye adar ve ömrü boyunca Helvacı Ana'dan destek görür. Helvacı Ana türbedar kadına başı sıkıştığında para gönderir, ihtiyacı olduğu anda yardım eder; örneğin evinin anahtarını kaybettiğinde anahtar gönderir, türbenin inşaatı için gerekli olan maddi ve manevi desteği sağlar, yaşamı boyunca çok kazancı olmamasına rağmen üç katlı bir ev sahibi yapar vb.

kutsal güçle irtibatla olan kişiler, bir anlamda dünyevi alandan mistik/ ruhani alana geçmektedirler; bu, kutsal yiyeceğin de aracısı olduğu bir dönüşümdür. Helvacı Ana, dervişlerin helva istediğini anlayarak ruhani/ kutsal alana geçerken dervişler helvadan yiyerek manevi yolculuklarını tamamlamaktadır. Gözlemlerimize dayanarak söyleyecek olursak bugün Helvacı Ana'yı anma etkinliğinde yenen helvanın dervışı dönüştürdüğü inancı hâkimdir. Bunun dışında perşembe ritüellerinde pişirilip dağıtılan helvanın ise bedenine dâhil olduğu insana şifa/huzur verdiğine, götürüldüğünde eve bereket getirdiğine inanılır.

Kadının kutsal alana dahil olmasını sağlama işlevi

Câferîlerde ve Uşşâkîlerde helvayı pişirenler kadındır. Sözü ettiğimiz ritüellerde kadın, helvayı pişiren, dualayı mühürleyen, dağıtan “anaç” görevini yerine getirmekle ritüele dâhil olur.

Câferîlerde, seyyid olduğu söylenen Câferî kadın, elini kavrulmuş helva üzerine basarak helvayı “mühürler” ve şöyle dua eder: “Hz. Fatıma Zehra'nın eli içinde olsun, bereketi niyetiyle”. Kadın burada tüm Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen, kült olan bir kadının aracılığıyla kutsal alana geçer. Şiilere göre peygamber soyundan gelen herkes kutsaldır. Hz. Fatıma'nın kutsallığı/sırrı/kutu silsile olarak seyyid olan kadına geçmiştir.

Helvacı Ana'nın, evlatları olarak değerlendirilebilecek dervişlerinin veya şeyh olan eşinin isteklerini bilerek yerine getirmesi, onun anaç yönüne vurgu yapacak şekilde “kutsal, şefkatli ve koruyucu anne” imgesini oluşturur. Kaynak kişiler, Helvacı Ana'nın asıl adının “Matlube Sultan” olduğunu ve Helvacı Ana adının ona sonradan verildiğini belirtmektedirler. “Talep edilen şey” anlamındaki “Matlub(e)” onun menkıbesindeki eylemleriyle de ilişkilidir. Kanaatimizce Helvacı Ana adlandırması menkıbedeki eyleminin ön plana çıkmasıyla daha da güçlendirilmiş, “Helvacı Ana” onun “Matlube” adının önüne geçmiş, bu yönüyle kült olan şahısla yiyeceğin adı özdeşleşmiştir. Toplumun anneliğe yüklediği doyurma, şefkatli olma, koruma görevleri kutsalın alanına bu anlatı ve uygulamalar yoluyla taşınmıştır.

Helvacı Ana'nın büyük bir olasılıkla başlangıçta sahip olmadığı – cezalandırma – niteliği ona sonradan yüklenmiştir. Kaynak kişilerin cezalandırma ile ilgili verdiği bilgiler şunlardır: “Türbenin ağacını kesen bir adam bir hafta sonra ölür. Türbeye adağını yerine getirmeyen kişi huzursuz olur ve başına çok felaket gelir. Bir kadın ‘içeri girmem, ben korkarım’ der ve o sırada Helvacı Ana türbesinin kapısının anahtarı kaybolur. Aslında türbe içeri almak istemediklerinin içine korku salar. Genç bir kadın türbeden ‘sen gelme’ diye bir ses duyar. Bir süre türbenin temizliğini yapar, hizmet görür ve türbeden ‘gel artık’ diye ses gelir. Türbenin içinde bulunduğu arsalar

satılırken işçilerden biri türbedeki zat tarafından uyarılır, ‘benim yerimi daraltmayın, sizi perişan ederim’ der.”

Sistemin kendisini çevreye bağlama ve çevresini denetleme işlevi

Bu işlevin daha çok Uşşâkî Dergâhı ve çevresinde yapılan görüşmelerde belirgin olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Uşşâkî Dergâhı’nın binasında faaliyet gösteren Uşşâkî Vakfı 1993 yılında çeşitli amaçlarla kurulmuştur. Vakfın kuruluş amaçları arasında, Hüsameddin Uşşâkî’nin menkıbelerini tanıtip yaygınlaştırmak, ihtiyaç sahiplerinin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak bulunmaktadır.³⁰

Helvacı Ana türbesi ve onunla ilişkilendirilen ritüeller ve “hizmetler” yoluyla dergâh (kurum/sistem) çevreyi kendisine bağlar, çevresini denetler. Vakıf yöneticileri tarafından dergâh çevresinde yardıma muhtaç çok fazla ailenin olduğu vurgulanmıştır. Uşşâkîler kendilerini her kesimden sıkıntıya düşmüşleri kucaklayan bir imajla tanıtırlarken Helvacı Ana’nın anaç kimliğinden ve helvadan faydalanmaktadırlar. Dergâh, helva dağıtımıyla ve mekânsal olarak Helvacı Ana ile kurduğu mitik bağ dolayısıyla dergâha bağlı olmayan kişilere de ulaşabilmekte ve böylece daha geniş bir çevreyi etki alanına alıp denetlemektedir.

Uşşâkîler ritüellerini sistemleştirme, yaygınlaştırma gayretiyle, Uşşâkî Dergâhı merkez olmak üzere, kutsal mekânlarını ortak geçmişe gönderme yaparak yeniden canlandırmaya çalışmaktadırlar. Bize verdikleri bilgiye göre Helvacı Ana’yı toplu ziyaret, ritüellerde helva malzemesinin türbede bir gece bekletilip dergâha taşınması, İstanbul dışı şehirlerden ve yurtdışından gelen ziyaretçilerin Helvacı Ana’ya da götürülmesi birkaç yıldır gerçekleştirilen etkinliklerdir. Dergâh bu yolla kendisine birkaç kilometre uzaklıktaki başka bir mekânı sahiplenmekte ve sistemleşme sürecinde Sefer Baba³¹, Helvacı Ana, Helvacı Ana’nın dedesinin mezarı³² gibi kutsal mekânları ritüeller ve anlatılar aracılığıyla kendine mal ederek etki alanını genişletmektedir.

30 <http://www.ussaki.com/v2/tarihcemiz/>, <http://www.ussaki.com/v2/faaliyetlerimiz/> (Erişim Tarihi: 07.12.2018)

31 Kaynak kişimiz Sefer Baba’nın, Şeyh Hüsametdin Uşşâkî’nin arabacısı olduğunu söylemiştir. Sefer Baba’nın, Helvacı Ana türbesinin yakınında bir mezarı olduğu ve bir zamanlar inançsız bir müteahhit tarafından bu mezar üzerine iki katlı bir ev inşa edildiği belirtilmiştir. Kaynak kişimize göre Sefer Baba, mezar yerinin üzerine ev yapılmasına kızar. Yeni bina yapıldıktan hemen sonra, “hiçbir tuğlası parçalanmamış olduğu halde” ve açıklanamayan bir şekilde yıkılır. Müteahhit eksik malzeme kullandığını düşünür, evi yeniden inşa eder. Eve taşınan kiracılar, geceleri evlerinin önünden at arabası geçmediği halde at nalı sesleri duyarlar.

32 Kaynak kişilerden birinin aktardığına göre bugünkü Helvacı Ana türbesinin yakınında bir yerde Helvacı Ana’nın dedesinin de mezarı bulunmaktaydı. Hatta Helvacı Ana’nın mezarının eşinin yanında dergâhta olmamasının sebebi de dedesinin mezarı yakınına gömülmek istemesiydi.

Ekonomik işlevler

Uşşâkiler, sosyal sorumluluk projesi olarak değerlendirdikleri bazı etkinliklerde Helvacı Ana'nın manevi gücünden faydalanırlar. Kadınlar, pişirdikleri reçelleri "Helvacı Ana" etiketiyle satmakta ve gelirini dergâha bağışlamaktadır. Dergâh görevlileri, bu geliri ihtiyaç sahiplerine dağıttıklarını, kadınlara ve çocuklara kurslar açtıklarını bildirmiştir. Helvacı Ana'nın kadın ve çocuklara ilişkin böyle bir dolaylı etkisi de bulunmakta, Helvacı Ana ekonomik birtakım girişimlere dayanak oluşturmaktadır.

Sonuç

Câferiler ve Uşşâkilerle gerçekleştirdiğimiz görüşmelerden ve bu grupların gözlemlediğimiz ritüellerinden çıkan sonuca göre her iki toplulukta helva merkezî nesne olarak son derece işlevseldir. Câferilerde helva, kendilerini mitik atalara bağlayan, geçmişte yaşanmış büyük acıyı taze tutan bir yas yiyeceğidir ve Câferîlerin kendi kimliklerini geçmişteki ölümün yasını gerektiği gibi tutmayan diğerlerinden ayırmada önemli bir işlev üstlenmektedir. Ayrıca bu helvanın yapımına ve tüketimine katılan Câferîler, Hz. Hüseyin için bir şeyler yapmış olmanın ve o trajik ana geri dönüp o anı tekrar yaşamının verdiği bireysel bir iç huzuru da yaşarlar.

Uşşâkilerde ise helva, tarikatın ritüellerini yeniden canlandırma/güçlendirme ve yaygınlaştırmada işlevseldir. Helvacı Ana türbesinde yapılan helva, tarikatın kendini var etme, güncelleme, diriltme sürecinde ritüellerini mitik kökenlerine dayandırma ve toplumsal etki alanını genişletme çabasının temel bir nesnesi olarak işlev görmektedir. Helvacı Ana'ya bağlı olarak gerçekleştirilen helva ritüeli ile kutsal geçmiş yeniden canlandırılır. Dışarıdan katılıma izin verilmeyerek esrarengiz hale getirilen helva ritüeli kutsal mekânda kutsal zamanın yeniden yaşanması ile mitik bir yön barındırmaktadır. Uşşâkî Dergâhı, Sefer Baba, Helvacı Ana gibi geçmişten itibaren ilişkisi bulunan diğer kutsal mekânları kendisine bağlamakta, bu yolla kutsal mekânlarını çoğaltıp etki alanını genişletmekte, böylece görüldüğünden daha büyük bir coğrafyanın mirasçısı/denetleyicisi rolünü üstlenmektedir.

Helvanın, bir yandan Câferî ve Uşşâkilerin toplumsal sistemlerinin sürdürülmesindeki katkıları noktasında birleştirici ve benzer işlevlere sahip olduğu görülürken bir yandan da bu toplulukları "öteki" olarak adlandırdıkları diğer topluluklardan ayıran ve bazen çatışma yaratabilecek işlevlerle kullanıldığı görülmüştür. Dolayısıyla çalışma sonucunda helvanın, Uşşâkî ve Câferî topluluklarında sistemin sürdürülebilirliğine katkı sağlayan, aynı coğrafyayı paylaşan ve aynı üst dinin mensupları olan iki grupta daha çok ayırıcı nitelikleriyle araçsallaştırıldığı tespit edilmiştir.

Helvanın, her iki grupta da toplumun bir üyesi olma, psikolojik olarak rahatlama, kendini kurtulmuş hissetme, ilk yas tutanların acısını canlandırarak onlarla kimliksel bir bağ kurma ve bu bağı pekiştirme, o anı tekrar yaşama ve özel topluluğun üyesi olmanın verdiği haz ve rahatlık, maddi alandan manevi alana kimliksel bir dönüşümü sağlama gibi işlevlere sahip olduğu görülmektedir. Bundan hareketle Câferî ve Uşşâkî ritüellerinde helva dağıtılmasının genel olarak “ölümün yasını tutmak”, “sevap kazanmak”, “dilek gerçekleşmesi durumunda bedel ödemek”, “şifa dağıtmak” gibi açık amaçları/içerikleri olduğu söylenebilir.

Helvayı, pişirip dualayan ve dağıtan kadınların ritüellere toplumun kadınlara yüklediği görevler bağlamında dâhil oldukları gözlemlenmiştir. Yine kadınlar tarafından evlerde üretilen çeşitli ürünler “Helvacı Ana” etiketiyle satılmakta, “helva” ticari ürünlere ad olarak verilip işlevselleştirilmektedir.

Helva özelinde yapmış olduğumuz bu çalışma göstermiştir ki; insanların, bireyselden toplumsala doğru genişleyen çeşitli ihtiyaçlarını karşılamada; belli grupların ya da daha genelde toplumun sahip olduğu değerleri somutlaştırmada toplum üyelerinin bilinçlerinde “önemli/kutsal” olarak yer alan belli nesneler kullanılmakta, dönüştürülmekte ve bu nesneler üretilen/tekrar edilen ritüel ve anlatılara dahil edilmektedir. Dolayısıyla bu değer somutlayıcı nesnelerin tespit edilmesinin, kimler tarafından hangi amaçlarla işlevselleştirildiğinin ortaya koyulmasının toplumu, belli grupları ve bireyleri çok yönlü olarak anlamada ve yorumlamada son derece önemli olduğu kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- BAŞ, Eyüp, “Aşûre Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dinî Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, 2004, s. 167-190.
- CONNERTON, Paul; *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Eren Balıkesiri, Sıddık Naci; *Tarik-ı Uşşâkîde Usul ve Adab*, Uşşâkî Vakfı Neşriyatı, İstanbul, 1995.
- ERKİLET, Alev; *Toplumsal Yapı ve Değişme Kuramları: Sorokin, Parsons, Dahrendorf, Merton*, Hece Yayınları, Ankara, 2007.
- FAY, Brian; *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi (Çok Kültürlü Bir Yaklaşım)*, Çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.
- <http://www.ussaki.com/v2/tarihcemiz/>, (Erişim tarihi: 07.12.2018)
- <http://www.ussaki.com/v2/faaliyetlerimiz/> (Erişim tarihi: 07.12.2018)
- KARA, Çiğdem; “Çok Açlar: Tabiatın, Siyasetin ve Güzelliğin Eliyle”, *International of Human Science*, C. 11, S. 1, 2014, s. 499.

- KARAMAN, Hayreddin; “Ca’feriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, 1993, s. 4-10.
- KILIÇ, Mahmut Erol; “Uşşâkıyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, 2012, s. 232-233.
- KILIÇ, Mahmud Erol; *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar II (Halveti-Uşşakiler)*, Sufi Kitap İstanbul, 2016.
- MALINOWSKI, B.; *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*, Çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1992.
- SÂİL, Kemal; “Dervişlerin Sofra Edebi ve Tekke Yemek Kültürü”, *Keşkül: Yemek Âdâbı Lokma*, S.41, 2017, s. 16-33.
- TOSUN, Necdet; “Hatm-i Hâcegân”, *Keşkül: Duâ ve Virdler*, S. 30, 2014, s. 62-63.
- TURNER, Victor; *Ritüeller: Yapı ve Anti-Yapı*, Çev. Nur Küçük, İthaki Yayınları, İstanbul, 2018.
- ULUDAĞ, Süleyman; *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- URLAVİ, Bilal Reşid Rüşdü; *Uşşakilik*, Yeşilhan Matbaacılık, Antalya, 2003.
- WHITE, Jenny B.; “Türkiye’nin Kent Antropolojisi”, *Sınırlar, İmajlar ve Kültürler: Antropolojik Açıdan Avrupa ve Avrupalılığı Yeniden Düşünmek*, Der. H. B. Gedik, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013.
- YAVUZ, Yusuf Şevki; “Aşura”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, 1991, s. 25-26.

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ